

ГУМАНІТАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 330.3-044.922

СИСТЕМНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

ЦІПУРИНДА В., к. е. н., ст. викладач кафедри менеджменту КНТЕУ

У період ринкових трансформацій для нашої країни вкрай важливим є забезпечення науково-технічного розвитку та відповідного вдосконалення освіти, що дозволить ефективно використовувати інноваційні технології. Необхідні комплексні та системні зусилля на рівні держави, щоб подолати технологічну та організаційну відсталість більшості підприємств. Цей процес також гальмують низький рівень науково-технічної бази більшості галузей промисловості; незначне фінансування науково-дослідних робіт; несприйнятливості менталітету керівників і спеціалістів підприємств до науково-технічних інновацій. Подолати таке становище в країні можна шляхом економічного зростання, інструментом реалізації якого повинна бути не тільки збалансована державна політика, що охоплює весь комплекс перебудови і взаємно пов'язаного розвитку галузей: науково-дослідних, промисловості, торгівлі, освіти, законодавчо-правових та фінансових інституцій тощо, а й політика системного вивчення причин виникнення кризових явищ.

У кожному кризовому явищі суспільства, перш за все, потрібно шукати більш глибокі причинно-наслідкові зв'язки, пов'язані з глобальними подіями не лише загальнолюдського, а й загальнопланетарного характеру. Процеси глобального потепління, екологічні та інші проблеми, що пов'язані з діяльністю людини, тому є підтвердженням. Це означає, що людство тільки вчиться управляти соціоприродною еволюцією, не порушуючи загальної планетарної динамічної гармонії.

Вивченню ноонізації суспільного розвитку та пов'язаної з нею циклічності кризових явищ присвячено наукові роботи зарубіжних та вітчизняних вчених. Наприклад, ще В. Вернадський вивчав вплив діяльності людини на ноосферу планети [1]. Окремим питанням розвитку складних соціо-економічних систем приділяв увагу Л. Голишев [2]. Теоретичні аспекти системного моделювання соціально-економічного розвитку знайшли своє висвітлення у роботах Н. Моїсеєва [3]. Впливу життєдіяльності сучасного суспільства на природні явища присвятив свої дослідження А. Суббето [4]. Однак вплив первинних (діалектич-

них) законів природи, що обумовлюють розвиток глобальної природної метасистеми, і, тим самим, впливають на соціально-економічні процеси потребує подальшого вивчення. Отже, подальше дослідження проблем причинно-наслідкових взаємозв'язків виникнення неузгодженості соціально-економічних систем із доквіллям та системних основ трансформаційних процесів у економічному просторі суспільства і є метою статті.

Рушійна сила соціального розвитку є історичною і водночас системогенетичною логікою розвитку людства. Існує декілька наукових парадигм опису історичної логіки розвитку людства як єдиної цивілізації, тобто цивілізаційної системи: формаційна парадигма К. Маркса, яка розкриває логіку зміни соціально-економічних формацій, що визначаються способом суспільного виробництва (єдністю продуктивних сил і виробничих відносин у суспільстві); цивілізаційна парадигма Н. Данилевського – О. Шпенглера – А. Тойнбі – П. Сорокіна, яка визначає внутрішню логіку соціального розвитку як послідовність зміни системи локальних цивілізацій людства [5]; етноісторична парадигма Л. Гумільова, в якій розкривається логіка історії, як історії етносу, що визначається змінами циклів етогенезу, в яких зв'язок господарства, культури, поведінки та географічних умов проявляється особливо тісно [6]; парадигма В. Тарасевича, в якій розкривається економічна універсуміка як процес і результат досягнення економіки та економічного знання в універсумному контексті [7]; парадигма універсальності системного розвитку В. Полякова, яка визначає взаємну узгодженість еволюції циклічного розвитку систем різних рівнів (людини, організації, суспільства, людства, планети) у просторі та часі [8].

Формаційна, цивілізаційна та етноісторична парадигми розкривають системогенетику як циклічний розвиток у формі цивілізаційних, формаційних та етноісторичних циклів, які накладаються один на одного, утворюючи складну циклічну картину системного соціального розвитку. Кожна системна еволюція підкоряється загальному науковому закону динаміки боротьби та єдності протилежностей, тобто закону конкуренції та кооперації. Цей закон визначає і відповідний еволюційний механізм подвійності: "відбору" за рахунок конкуренції" та "синергії" за рахунок інтеграції систем.

На думку А. Субетто, така закономірність є основою особливої властивості прогресивної еволюції, що супроводжується зростанням складності та кооперування систем – їх властивості накопичувати інтелект тобто "ноонізації" (від грец. "ноо" – розум). Соціальна прогресивна еволюція також підкоряється цій закономірності "ноонізації", яку можна назвати загальносвітовим законом зростання за рахунок зростання суспільного інтелекту, що підтверджує механізм соціоприродної еволюції з переходом Біосфери у Ноосферу [4, с. 68].

Стадіальний характер сучасної кризи, відзначає А. Чухно, обумовлюється першою фазою кризи інформаційної постіндустріальної епохи, до якої перейшли розвинені країни. Їй притаманні нові якісні риси як у матеріально-технічному, так і в соціально-економічному відношенні [9]. Хоча в наш час з'явилося багато "схем" стадіальної со-

ціальної еволюції, які повинні розкрити сутність трансформаційних процесів у сучасному суспільстві, зокрема таких, як: "постіндустріальне або інформаційне суспільство", "ліберальне або демократичне суспільство", "відкрите суспільство" тощо, але всі вони є феноменологічними і не розкривають внутрішню сутність фазових процесів переходу суспільства як системи в нову якість.

Ще в 1931 р. видатний австрійський математик К. Гедель довів "теорему про неповноту та відносну одночасність розвитку явищ і процесів". Із неї витікає висновок, що жодна система не може бути до кінця пізнана зсередини, не маючи ієрархічного зв'язку з іншими системами вищого порядку, тому не існує повної формальної теорії, де були б доведені всі теореми, тобто у кожній системі завжди існує ще більша система, яка надає їй параметри розвитку, а також існують менші системи (підсистеми), як елементи структури даної системи, які визначають її властивості та умови розвитку [10, с. 52]. Загально-відомо, що існують первинні (діалектичні) закони природи, які впливають на розвиток таких систем, тим самим і на економічні та соціальні процеси різних формацій [4; 7–10].

Відомий російський науковець Н. Моїсеєв відзначає: "Планета Земля й усе, що на ній відбувалося сьогодні, і буде відбуватися завтра, – окремі прояви єдиного, загального процесу розвитку матерії, що підкоряється Єдиній Системі Законів, що діють у нашому Всесвіті. Усе, що ми спостерігаємо, все, у чому ми сьогодні беремо участь – це лише фрагменти Єдиного синергетичного процесу. Його плин обумовлений законами, ...які лежать за межами знань і вимірів, доступних нам сьогодні. Це дозволяє вважати їх постійними"[3, с. 56].

Таким чином, управління соціально-економічними процесами буде ефективним тоді, коли враховуватимуться не тільки основні економічні закони, а й первинні (діалектичні) закони розвитку природи, а саме: закон єдності протилежностей [2; 8; 11]; закон збереження енергії [3; 8; 9; 11]; закон циклічності [4; 7; 8; 11]; закон подібності і спадкоємності [3; 8]; закон свободи вибору шляхів розвитку [8, 11]. Сучасний стан екології, історія економічних і суспільних криз тому є підтвердженням.

Закон єдності протилежностей визначає інволюційно-еволюційний цикл, коли на "інволюційному" етапі протилежності створюють напруженість для подальшого розвитку системи, а на "еволюційному" – можливості інтеграції її підсистем для виходу на новий, більш якісний рівень, що стимулює інноваційний розвиток.

Закон збереження енергії. Цей закон відіграє роль у збереженні відповідності витрат енергії на поточну діяльність системи до енергії на її подальший розвиток та визначає причинно-наслідкові зв'язки багаторівневої взаємодії системи із навколишнім середовищем.

Закон циклічності обумовлює періодичність прояву економічних систем і процесів у господарському житті суспільства чи підприємства протягом певних періодів часу. Економічні цикли класифікуються згідно зі сферою впливу (виробничих сил, економічних відносин, відтворювальних процесів); тривалістю; рівнем і масштабом впливу.

Закон подібності і спадкоємності визначає повторення закономірностей розвитку структури системи та динаміки процесів розвитку в її підсистемах, а також використання будь-якою системою досвіду попередніх своїх циклів чи досвіду інших систем.

Закон свободи вибору шляхів розвитку стосується людського фактору, від якого залежать управлінські (у широкому розумінні) рішення у кожній конкретній ситуації незалежно від масштабу проявів його наслідків.

Із первинних законів природи витікають економічні та соціальні закони розвитку суспільства. Урахування економічних законів при формуванні механізму управління кожною системою допомагає дотримуватися стійких причинно-наслідкових зв'язків, у тому числі й щодо суспільно-економічних відносин.

Економічні закони – це суттєві зв'язки в економіці, які постійно відтворюються в багатьох явищах і процесах розвитку суспільства і кожного підприємства. Запроваджуючи інноваційні перетворення, розвиваючи систему управління соціально-економічними процесами, суспільство повинно зважати на діалектичні закони і закономірності розвитку навколишнього середовища і згідно з цим виробити чітку систему принципів і методів розробки та реалізації інноваційних управлінських рішень на кожному рівні управління.

У країні ще не сформовані підходи до соціально-економічного розвитку з урахуванням узгодження впливу природних і економічних законів, не виявлена й не обґрунтована причинно-наслідкова єдність цих законів, не розроблені методи усунення суперечностей і розв'язання інших проблем, пов'язаних із дією неузгодженості об'єктивних економічних законів. Наприклад, неузгодженість економічних і соціальних процесів на основі дії закону пропорційності, який витікає із закону єдності протилежностей, при згортанні ринкових відносин відбувається в умовах, коли всі виробничі та розподільні функції суспільства переходять до державного централізованого директивного управління. Тут проявляється, переважно, неприродний розвиток економіки, який призводить до стагнації та не сприймання нововведень.

Таким чином, об'єктивно неможливо і вкрай шкідливо надавати перевагу одному, ігноруючи інший природний чи економічний закон. Протилежна єдність вищезазначених двох економічних законів полягає у тому, що економічні плани на мікро- і макрорівнях як носії елементів пропорційності не можуть існувати поза ринковими відносинами, які в свою чергу також не можуть ефективно функціонувати без планування.

Закон вартості через ринкові відносини і закон пропорційності через економічні програми та плани доповнюють один одного, створюючи єдине ціле. Використання їх окремо завдає економіці шкоди. Розвиток економіки вимагає створення на основі об'єктивних природних і економічних законів планово-ринкового механізму, який поєднує державне регулювання і саморегулювання економічних процесів на всіх рівнях управління, у тому числі й на рівні підприємства. Таким чином, реалізується безмежність розвитку в просторі, подібність і повторюваність структури та її взаємозв'язків

у циклічному розвитку (у часі) систем різного рівня: підсистеми (підприємства) – система (суспільство) – надсистема (міжнародна співдружність) у метасистемі (планетарному середовищі).

Аналогічно, головним критерієм розвитку підприємств, організацій, повинно бути не тільки впровадження інновацій в їх управлінську діяльність, удосконалення технології діяльності, інноваційні підходи в управлінні інформаційним забезпеченням, комплексне навчання персоналу тощо, а й системні зміни в управлінні циклічним розвитком взаємопов'язаного комплексу: система і її підсистеми (підприємство та його персонал) – надсистема (суспільство та його економіка) – метасистема (природне середовище). Сучасна система господарювання, яка базується на динамічному зростанні потреб при обмежених ресурсах, багато в чому визначає ставлення людини до зовнішнього середовища, суспільства, природи, своєї країни, людства – до планети в цілому.

Отже, можна визначити пріоритетні завдання: *по-перше*, консолідація і єднання прогресивних сил, що несуть відповідальність за долю людства і зовнішнього середовища, у наукових, соціально-економічних і суспільно-політичних сферах світового співтовариства відповідно до фундаментальних загальних законів розвитку; *по-друге*, управління процесами соціально-економічного і суспільно-політичного відновлення суспільства із застосуванням наукової методології міждисциплінарного синтезу, з урахуванням взаємно узгодженого розвитку різнорівневих систем; *по-третє*, прогнозування і планування найбільш ефективних шляхів розвитку еволюційних взаємно узгоджених системних процесів. Важливе розуміння і здійснення оптимізації та узгодженості потреб людини, підприємства, суспільства. При цьому, поряд із вищими цілями розвитку повинні стати креативні мотиви, які не мають егоцентризму, як особистісного, так і корпоративного, з чого формується неєгоцентрична поведінка суспільства і людства відносно ноосфери зовнішнього середовища життя. Наразі розвиток екологічної свідомості кожної людини є основою довгострокового добробуту суспільства.

Реалізація таких завдань вимагає нових підходів і до освіти, яка є підґрунтям розвитку економіки. Сучасна освіта – це не тільки система засвоєння знань, навчання засобам пошуку інформації, методам її обробки з метою одержання нових технологій, а й придбання навичок розуміння причинно-наслідкових зв'язків економічних і соціальних явищ, а також формування причинно-логічного мислення керівника. Свого часу система освіти в СРСР була побудована для підготовки фахівців, які мають достатній світогляд, однак, вони не завжди вміли та могли самостійно приймати рішення. Тобто практично не було системи підготовки керівників, здатних брати на себе відповідальність за розвиток колективу, країни, екологічного середовища тощо.

Нинішній стан екології, здоров'я суспільства, психологічний рівень людей потребує від керівника не тільки професійних знань, а й умінь керувати своїм власним розвитком та розвитком персоналу, набуттям навичок глобального мислення, керувати розвитком колективу, прогнозувати шляхи його розвитку. Необхідно модернізувати не

кількісний бік освіти, а якісний. Іншими словами, "...навчання людини, а тим більше керівника, повинне бути спрямоване на побудову в його свідомості причинно-логічної системи розвитку, як триєдиної структури циклу нагромадження досвіду (адаптації та індивідуалізації, інтеграції та управління) людини, як відкритої системи" [8, с. 19].

Оскільки управління – це процес цілеспрямованого впливу на будь-яку систему, то він (як невід’ємний елемент системи) сприяє підвищенню її організованості, досягненню певного корисного ефекту. Незаперечним також є те, що управління діє у вже сформованій системі. Серед науковців існують різні підходи щодо співвідношення процесів організації й управління: А. Берг визначає управління як "перехід системи у новий стан шляхом впливу на її змінні" [10, с. 127]; А. Годунов поглиблює попереднє визначення: "управління – це впорядкування складної динамічної системи, яке носить характер цілеспрямованого регулювання цієї системи відповідно до діючих у ній закономірностей" [10, с. 34]. Це означає, що управління як упорядкування, є властивістю організації системи. Л. Голишев визначає систему як середовище, в якому відбуваються події і проходять процеси, обумовлені спільним функціонуванням певного набору об’єктів (елементів), що містить: керований об’єкт (керована система); керуючий орган (керуюча, регулююча система); зовнішнє середовище [2, с. 14]. Автор також наводить трактування відкритої системи, з якої "у процесі еволюції можуть виключатися окремі елементи і включатися нові без порушення її системних властивостей". При цьому, елементи системи взаємодіють із зовнішнім середовищем, що також є системою, яка може бути визначена як складна.

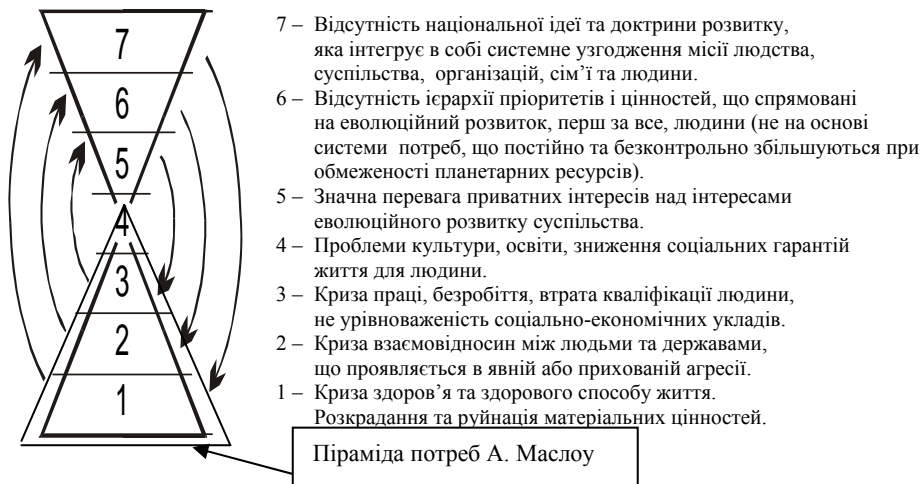
Розвиток системи в зовнішньому середовищі (надсистемі) і, надалі, у метасистемному середовищі, дійсно відбувається згідно з чітко визначеними структурними рівнями розвитку, відповідно до закономірностей еволюції систем.

Загальновідома "піраміда потреб" А. Маслоу, яка відображає зростання потреб людини, як системи має тільки п’ять рівнів. Однак у ній недостає не тільки ще двох (вищих) рівнів, а й причинно-наслідкових зв’язків між цими рівнями. Саме застарілі погляди на взаємоузгоджений розвиток систем у діяльності людини і призводять до накопичення неузгодженостей, звідки виникають кризи та конфлікти. Криза – це перехідний процес системи у нову якість з порушенням універсальних (природних) законів розвитку систем.

Міждисциплінарні дослідження [4; 8; 11] дозволяють розширити рамки розуміння діяльності людини у навколишньому середовищі. Людина як і будь-яка інша відкрита система (країна, міжнародне співтовариство) має сім рівнів структури взаємин у довкіллі, які повинні бути узгоджені. На жаль, вони не узгоджені, через це й виникають системні кризові явища на всіх рівнях. Сім рівнів кожної системи формуються як наслідок взаємної причинно-наслідкової узгодженості трьох природних релятивних параметрів розвитку будь-якої системи:

часу (циклу розвитку системи); визначеного простору, в якому функціонує система; та її енергетичних можливостях (ресурсах) з урахування можливостей перехідного процесу на новий, більш якісний рівень.

Оскільки кожна система є тривимірною, розвивається у просторі, часі (циклі) із чітко визначеними своїми ресурсами (енергія), тобто надалі накопичує свій енергетичний потенціал за рахунок ефективного управління, то ця тривимірність утворює завжди сім структурних рівнів взаємодії системи в надсистемі (зовнішньому середовищі) та систему взаємодії (прямого і зворотного, або причинно-наслідкового тривимірного зв'язку із підсистемами), де рівень 1–7 – просторовий вимір, тобто рівень розвитку у просторі; 2–6 – енергетичний вимір, тобто накопичення енергії системи за рахунок розвитку багаторівневих синергетичних взаємозв'язків; 3–5 – часовий вимір, тобто управління життєвим циклом системи. Рівень 4 – перехідний, тобто виходу на новий рівень за рахунок переходу кількісних накопичень в якісні, інноваційні перетворення (рис. 1).

Рис. 1. Сім рівнів причинно-наслідкових взаємозв'язків виникнення неузгодженості соціально-економічних систем із довкіллям

Відомий психолог К. Юнг стверджував, що природа не терпить односторонності розвитку і через кризи змушує людину компенсувати недостатній досвід [8, с. 76]. А людина і є продукт системних відносин у навколишньому середовищі, а кожна система, як стверджує А. Богданов – один із засновників системного аналізу, – є результат її взаємовідносин із довкіллям [11, с. 78]. Розуміння і застосування цього алгоритму в будь-якій діяльності, як підтверджує практика, дає людині можливість: усвідомити свою приналежність до більшої системи (колектив, суспільство, міжнародне співтовариство тощо); усвідомити єдність та узгодженість універсальних та економічно-соціальних законів розвитку; правильно побудувати взаємодію і співробітництво з іншими людьми, колективом, суспільством, природою; формувати колективну креативну діяльність; прийняти відповідальність за себе, свою родину, трудовий колектив, суспільство, планетарне середовище.

"...Підготовка не тільки керівника, а й кожної людини повинна бути спрямована на розбудову в його свідомості причинно-логічної системи розвитку", наголошує В. Поляков [8, с. 82]. Розробка і впровадження національних програм розвитку, які базуються, перш за все, на узгодженості об'єктивних природних і соціально-економічних законів розвитку, загальнолюдських ідеалах, пріоритетах і цінностях, надасть нові можливості для розвитку.

Отже, суспільство повинно бути відкритою системою, яка невинно саморозвивається і самонавчається, для досягнення ефективного розвитку воно повинно покладатись на: систему підходів до розвитку соціально-економічних процесів з урахуванням узгодженості об'єктивних природних і економічних законів, розроблені методи усунення суперечностей, пов'язаних з їх дією; універсальну систему управління, яка забезпечує оптимальну діяльність суспільства на всіх етапах його розвитку (структурування, розвиток горизонтальних зв'язків між підсистемами, управління ієрархічними зв'язками та переходом на більш високий якісний рівень); колективну стратегію та громадське самоуправління, які розкривають ініціативу та відповідальність кожної людини за розвиток суспільства; якісну систему підготовки та перепідготовки управлінських кадрів, які будують систему управління на основі узгодження первинних природних (універсальних) та соціально-економічних законів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вернадский В. И.* Размышления натуралиста. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. — М. : Наука, 1997. — 198 с.
2. *Гольшев Л. К.* Сложные системы с развитой функцией информационно-аналитической поддержки управления. Элементы теории, методологии, практики / Л. К. Гольшев. — К. : ДКПП "Тираж", 2001. — 254 с.
3. *Моисеев Н.* Математические модели системного анализа / Н. Моисеев. — М. : Наука, 1991. — 488 с.
4. *Субетто А. И.* Ноосферизм. Т. 1. Введение в ноосферизм. — СПб. : Астерион, 2003. — 538 с.
5. *Тойнби А. Д.* Исследование истории. Т. 1. / А. Д. Тойнби ; пер. К. Я. Кожурина. — СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2006. — С. 68–93.
6. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — М. : Кристалл, 2001. — 638 с.
7. *Тарасевич В. М.* Экуника: гипотезы и опыты / В. М. Тарасевич. — М. : ТЕИС, 2008. — 565 с.
8. *Поляков В. А.* Универсальная экономическая теория. Организационный механизм управления / В. А. Поляков. — М. : Новый центр, 2004. — 192 с.
9. *Чухно А. А.* Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. А. Чухно. — Економіка України. — 2010. — № 1. — С. 4–16.
10. *Пашкус Н. А.* Современные теории управления: теории менеджмента на пороге XXI века / Н. А. Пашкус, В. Ю. Пашкус, З. А. Савельева. — СПб. : Изд. дом "Сентябрь", 2002. — 268 с.
11. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука (Тектология). Ч. 1 / А. А. Богданов. — СПб. : Изд-во М. И. Семенова, 2002. — 255 с.